

Пётр Друждж

БІТВА ПАД ОРШАЙ 1514 ГОДА

Пераклад з польскай

Мінск
Выдавец А.М. Янушкевіч
2014

УДК 94(476)«1514»
ББК 63.3(4Бел)4
Д76

Пераклад з польскай мовы Андрэя Янушкевіча
з выдання: Piotr Drózdź. Orsza 1514. Warszawa: Bellona, 2000.

У афармленні вокладкі выкарыстаны фрагмент карціны
«Бітва пад Оршай» (Нацыянальны музей у Варшаве)

*Кніга выдадзена пры падтрымцы
Польскага Інстытута ў Мінску*

Друждж, П.
Д76 Бітва пад Оршай 1514 года / Пётр Друждж ; пер.
з пол. Андрэя Янушкевіча. – Мінск : А.М. Янушкевіч,
2014. – 214 с. : іл.

ISBN 978-985-99340-1-8.

У кнізе польскага гісторыка Пётра Дружджа на фоне шырокага асвятлення міжнародных падзей у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе распавядаецца пра перадумовы, ход і наступствы бітвы пад Оршай, якая адбылася паміж войскамі Вялікага княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы 8 верасня 1514 г. Асобныя часткі кнігі прысвечаны аналізу розных відаў зброі, вайсковых фарміраванняў і тактычных прыёмаў вядзення бою.

Для ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі і суседніх краін эпохі Сярэднявечча і ранняга Новага часу.

**УДК 94(476)«1514»
ББК 63.3(4Бел)4**

ISBN 978-985-99340-1-8 © by Piótr Drózdź, Warszawa, 2000
© Пераклад і выданне на беларускай мове, афармленне ІП А.М. Янушкевіч, 2014

Змест

Прадмова / 7

Міжнароднае і ўнутранае становішча Польшчы
ў канцы XV – пачатку XVI ст. / 12

Балтыйскае пытанне – пачатак барацьбы
за *dominium maris baltici* / 61

Унутранае становішча Літвы і праблема ўніі
з Польшчай / 68

Расія на мяжы XV–XVI стст. – аб’яднальная
палітыка Івана III і Васіля III / 92

Узмацненне пагрозы для Літвы з боку Маскоўскай
дзяржавы ў канцы XV – пачатку XVI ст. / 104

Si vis pacem, para bellum – нараджэнне новага
ваеннага мастацтва / 119

Польская армія / 137

Літоўская армія / 178

Маскоўская армія / 184

Аршанская перамога / 189

Стабілізацыя літоўска-рускай мяжы / 205

*Майму бацьку
Уладзіславу*

Прадмова

Бітва з маскоўскім войскам, якая адбылася 8 верасня 1514 г. на палях пад Оршай на Віцебшчыне, была адной з найвялікшых бітваў у тагачаснай Еўропе. Гэтая перамога, атрыманая польска-літоўскім бокам, як і шмат іншых, не была выкарыстана ні ў ваенных, ні ў палітычных мэтах. У Польшчы яна не дачакалася ператварэння ў нацыянальны сімвал. Зрэшты, гэта была перамога перадусім Літвы (і там яна займае пачэснае месца ў гістарычнай традыцыі, пачынаючы ад вяртання незалежнасці ў 1991 г.), хоць польскае войска адыграла ў ёй вырашальную ролю. Шчыра кажучы, сёння не шмат людзей здолее адказаць, калі адбылася Аршанская бітва, тым больш — паміж якімі краінамі дайшло да ваеннага канфлікту і з якіх прычын. Менавіта адсюль — мая зацікаўленасць гэтай падзеяй.

Ёсць яшчэ адна падстава для напісання гэтай кнігі. Змаганне на палях пад Оршай адбывалася ў найцікавейшую эпоху. Гэта быў час вялікіх перамен ва ўзбраенні і, як наступства — у ваенным мастацтве еўрапейскіх дзяржаў. Польска-літоўская дзяржава ўяўляе сабой асабліва цікавы прыклад. Яна складалася з двух (па меншай меры) народаў і, знаходзячыся на памежжы дзвюх культур — Захаду і Усходу, была прасторай сутыкнення розных кірункаў ваеннага

мастацтва. У выніку гэтых працэсаў сфарміравалася старопольская вайсковая школа, якая дасягне піку свайго развіцця ў XVII ст.

Калі казаць пра ўзбраенне, то вельмі значныя змены чакалі яго засцерагальна-ахоўныя элементы. Панцырныя даспехі ў поўным камплекце дасягнулі стылістычнай і тэхналагічнай дасканаласці. Праўда, яны ўжываліся ўсё радзей, аднак менавіта закованыя ў іх коннікі з'яўляліся галоўнай наступальнай сілай на полі бою. З'явіліся новыя і існавалі побач старыя віды шлемаў, з якіх у больш ці менш змененых формах захаваліся ў наступныя стагоддзі капэліны і салады. Салад дачакаўся цікавага прымянення ў найноўшы час. Прызнаны чыста нямецкім узорам, ён паслужыў прататыпам для стварэння “Штальгельму”¹ — баявога шлема нямецкай арміі падчас Першай і Другой сусветных войнаў. Сёння шмат якія ўзброеныя сілы таксама выкарыстоўваюць шлемы, прыбліжаныя формай да “Штальгельму”. Вялікае кола прыхільнікаў, асабліва сярод польскай лёгкаўзброенай конніцы, здабыў сабе кальчугавы панцыр. Затое ўсё радзей падчас бою паяўлялася тарча (шчыт). Цяжкаўзброеная конніца адкінула яе зусім, перайшоўшы на магутныя панцырныя даспехі, якія насіліся на сабе. Кавалерыя, узброеная больш лёгка, па-ранейшаму працягвала ўжываць тарчы. У гэты час паявіўся новы род конніцы, г.зв. страдыёты (пол. *rasowie*; так называлі сербаў, з якіх пачаткова фарміраваліся гэтыя вайсковыя атрады). З цягам часу з іх шэрагаў сфарміруецца знакамітае гусарскае войска. Зараз жа жаўнеры, якія служылі “па-рацку”, былі самай лёгкаўзброенай групой сярод польскай конніцы і карысталіся тарчамі.

Усё больш распаўсюджанай рабілася агняпальная зброя, у гэты час яшчэ вельмі недасканалая. Яе зарадка была вельмі

¹ Nadolski A. Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu. Wrocław, 1979. S. 100.

доўгай, а з трапнасцю выходзіла яшчэ горш. Рознага кшталту гакаўніцы, ручніцы і аркебузы выклікалі напачатку хутчэй страх і перапалох, чым прыводзілі да значных страт у шэрагах непрыяцеля. З'явіліся на свет таксама гарматы. Гэта былі нязграбныя непрыгожыя прыстасаванні, якія цягнулі шматконныя запрэжкі. На мяжы XV–XVI стст. артылерыя робіцца сталай удзельніцай баявых сутычак. Менавіта агняпальная зброя назаўсёды змяніла характар бітваў у тагачаснай Еўропе. Аднак была важная не столькі сама зброя, колькі ў першую чаргу колькасць тых людзей, якія ўмелі ёю карыстацца. У бітвах усё часцей пачала паяўляцца найманая пяхота. Якраз найміты, якія вербаваліся пераважна з ніжэйшых слаёў грамадства, выціскалі шляхецкае паспалітае рушэнне, якое было няздольнае прыстасавацца да новага кшталту вайны. Гэта разумелі ў Заходняй Еўропе і з гэтых прычын праводзілі структурную рэарганізацыю войска.

На жаль, у Польшчы яшчэ доўгі час лічылі, што паспалітае рушэнне, якое так выдатна сябе праявіла ў перамозе пад Грунвальдам, немагчыма замяніць на вайскоўцаў, хоць і добра падрыхтаваных, але ўсё ж такі больш нізкага паходжання. Апрача гэтага, паўставала праблема фінансавання такога войска. Шляхта заўсёды з вялікімі цяжкасцямі выкладвала грошы на абарончыя патрэбы краіны. Увядзенне падаткаў на войска патрабавала ўхвалення соймам. І часцей адбывалася так, што шляхта пагаджалася на чарговыя падаткі, але ўзамен вымагала новых саслоўных прывілеяў.

Перадача абарончых функцый у рукі асоб часта больш нізкага паходжання стварала пэўную пагрозу для шляхты. Паны лічыліся — і доўгі час так было ў рэчаіснасці — найважнейшай палітычнай сілай у дзяржаве. Калі б шляхта пераклала ганаровы абавязак абароны краіны на плечы найманага войска, то магла хвалявацца за страту свайго сацыяльнага статусу. А так, эфектыўна змагаючыся з павевамі новага часу, высокародная знаць заставалася пры ўладзе і ўплывах. На жаль, тым самым яны асуджалі краіну на ўсё

горшае развіццё ў мілітарным плане, у той час калі суседнія краіны ішлі ўперад, ствараючы прафесійныя арміі. Нягледзячы на супраціў шляхты, з цягам часу найманае войска было сфарміравана, аднак яшчэ працяглы час паспалітае рушэнне адыгрывала, прынамсі па колькасных паказчыках, важную ролю ў войнах, у якіх брала ўдзел польска-літоўская дзяржава. На шчасце для нас, канфлікт, які прывёў да бітвы пад Оршай, вёўся з яшчэ больш адсталым войскам па стандартах тагачаснай Еўропы. Зразумела, праз такое сцвярджэнне мы зусім не хочам усумніцца ў баявых якасцях маскоўскага войска, бо маскоўцам нельга адмовіць ні ў храбрасці, ні ў тактычных здольнасцях. Аднак з'яўляецца бяспрэчным фактам, што яно складалася цалкам з паспалітага рушэння і падобных яму адзінак.

Пачатак XVI ст. — гэта надзвычай цікавы час у развіцці ваеннай тэхнікі і вайсковага майстэрства. Кожная бітва несла з сабою, канешне, вялікія пакуты і знішчэнні. Але кожны раз гэта была несамавітая драма.

Вось паласа зямлі ахутана порахавым дымам. Праз яго праступаюць фігуры закованых у сталь агромністых коннікаў. Сонца, прабіваючыся праз дым і пыл з-пад конскіх капытоў, адбіваецца бляскам у шыкоўных нагрудніках рыцараў і эпкіроўцы коней. На ўзгорку ззаду відаць ашчэраныя пашчы гармат і пушкары, якія завіхаюцца вакол іх. На адным з флангаў разгарнулася атака лёгкай конніцы. Гэта — страдыёты-рацы. Іх каляровае ўбранне і адмысловае ўкрыццё галавы прыцягваюць позірк. Зараз пойдучь у справу шаблі і коп'і. Сярод стуку конскіх капытоў пачынае разносіцца размераны крок пяхоты. Праз момант яны стануць у замкнутым чатырохкутніку. Капійнікі заслоняць яго сваімі доўгімі коп'ямі, а аркебузьеры накіруюць у бок непрыяцеля смяротны салют. Дзе-нідзе чутны свіст выпушчаных з арбалетаў стрэлаў. Па-над галовамі лётаюць таксама стрэлы лучнікаў. Сярод скрыжату конных шэрагаў і лязгання бляхаў цяжкаўзброеных коннікаў можна пачуць загады каман-

дзіраў найманай пяхоты зноў зарадзіць рушніцы. Урэшце разыходзіцца магутны грохат ламаных у бітве коп'яў. У справу пускаюцца мячы. Здаецца, што гэта — перажыткі мінулай эпохі, але яны здаюць гэты складаны іспыт на выпрабаванне даволі ўдала... Уся бітва разыгрываецца паводле найлепшых узораў і класічных правіл ваеннага мастацтва Сярэднявечча і ранняга Новага часу.

Зразумела, ніводная бітва не адбывалася сама па сабе, паза кантэкстам міжнародных адносін. Немалое значэнне мела таксама ўнутрыпалітычнае становішча ваюючых дзяржаў. У гэтай працы нас цікавяць усе акалічнасці Аршанскай бітвы, якая адбылася 8 верасня 1514 г.

Міжнароднае і ўнутранае становішча Польшчы ў канцы XV — пачатку XVI ст.

Пералом XV–XVI стст. быў досыць складаным часам як для Польшчы, так і для Літвы. На першы погляд маг-ло здавацца, што перавага Ягелонаў у Цэнтральнай Еўропе з’яўляецца вельмі значнай. Гэтая дамінацыя стварала ілюзорнае пачуццё сілы і ўсведамленне моцнага трывалага становішча польска-літоўскай дзяржавы. Аднак рэчаіснасць паўставала ў менш светлых колерах. Прычыны такога стану рэчаў, як звычайна, мелі дваісты характар — унутраны і знешні.

Першачарговай прычынай з’яўлялася дынастычная палітыка Ягелонаў. Яшчэ пры жыцці Казіміра Ягайлавіча прадпрымаліся спробы па здабыцці зямель на поўдзень ад Карпат і Судэт, якія належалі Чэхіі і Венгрыі. Казімір абапіраў узаемаадносіны дынастыі і дзяржавы на зусім новых пачатках, а сваю дынастычную палітыку імкнуўся рэалізаваць не фармальным чынам, а праз фактычныя дасягненні — як у Польшчы, так і ў Літве. Наперад высоўваўся персанальны і дынастычны інтарэс, прытым як ва ўнутранай палітыцы, так і ў знешняй. Падчас свайго праўлення яму ўдалося пераадолець супраціў магнатэрыі, які асабліва даў сябе адчуць

падчас Трынаццацігадовай вайны. Казімір прагнуў моцнай аднаасобнай улады, ён не хацеў кіраваць з дапамогай уплывовых арыстакратаў, якія ў эпоху Уладзіслава-Ягайлы і Уладзіслава III прывыклі бачыць у дынастыі толькі сродак ажыццяўлення дзяржаўнай палітыкі. Пазбавіўшыся перавагі магнатаў, Казімір мог з адданымі сабе людзьмі праводзіць у жыццё сваю дынастычную праграму¹. Пунктам выйсця для гэтых дынастычных планаў сталі спадчынныя правы ў дачыненні да Чэхіі і Венгрыі, якія паявіліся дзякуючы шлюбу Казіміра Ягайлавіча з Лізаветай Габсбург. Менавіта яна ў значнай меры прычынілася да пераймання польскім дваром вынесенага з габсбургскага асяроддзя трактавання дзяржаўных спраў праз уласныя дынастычныя інтарэсы. Але зацяжняя Трынаццацігадовая вайна з крыжакамі прывяла да таго, што справы дынастыі трэба было адкласці на больш спрыяльны час. Прызнанне правоў Габсбургаў на Чэхію і Венгрыю павінна было выклікаць змену стаўлення Польшчы да гэтых краін. Да гэтых пор польская палітыка, абапёртая на абавязковую норму элекцыі, аспрэчвала вынікаючыя са спадчынных правоў прэтэнзіі Габсбургаў. Як у чэшскай дзяржаве, так і ў каралеўстве Святога Стэфана Польшча падтрымлівала волю народа і прынцып выбарнасці караля. Спадчынная перадача ўлады прывяла б да канфлікту з нацыянальнымі сіламі ў абедзвюх краінах. Гэтага ўдалося пазбегчы ў Чэхіі дзякуючы кампрамісу з мясцовым уладам. Такі падыход спрыяў поспеху польскай палітыкі. Затое ў Венгрыі спадчыннае права паспрабавалі ўвесці з усёй катэгарычнасцю, і гэта закончылася там выразнай няўдачай.

У абедзвюх дзяржавах уладу трымалі і перадавалі далей прадстаўнікі мясцовай магнатэрыі. У Чэхіі ім з'яўляўся ў гэты час Іржы Падэбрадскі, звязаны з гусіцкім рухам. На чале Венгрыі стаяў Мацьяш Корвін, сын Янаша Гуньядзі,

¹ На высокім узроўні гэтая праблема прааналізавана ў: Grodecki R., Zachowski S., Dąbrowski J. Dzieje Polski średniowiecznej. Т. II. Kraków, 1995.

героя барацьбы з туркамі, саюзніка Уладзіслава Варненскага. Становішча Іржы з Падэбрадаў было нязвыкла цяжкім. Як прыхільніка гусітаў яго паўсюдна не прызнавалі. У дадатак, мэтанакіраваную палітыку супраць яго пачаў рымскі папа Павел II, які імкнуўся вярнуць каталіцкай царкве былыя пазіцыі. Папа пракляў Іржы і звольніў яго падданных ад паслушэнства. Асабліва моцна гэты крок адбіўся ў Сілезіі, дзе ў апазіцыі да караля знаходзіўся, у прыватнасці, Уроцлаў. Нялюбасць да Іржы была тут настолькі вялікай, што сілезцы ўсё часцей аглядаліся ў бок Польшчы, якая магла дапамагчы пазбавіцца ненавіснага манарха. Уроцлаўскія мяшчане з вялікай радасцю ўслухаліся ў весткі аб пераможным завяршэнні Трынаццацігадовай вайны і верагодным хуткім прыбыцці сына Казіміра Ягайлавіча. Ватыкан прапанаваў каралю Польшчы выступіць супраць Іржы і забраць чэшскую карону сабе альбо аддаць яе аднаму са сваіх сыноў. Папскі легат упэўніваў у поўнай падтрымцы каталіцкіх краін і прыхільнасці сілезскіх князёў. Казімір, аднак, не рашыўся на выступленне супраць Іржы. Замест гэтага ён пэўны час стараўся падтрымліваць раўнавагу ў стасунках з чэшскім каралём. Такі стан рэчаў не мог працягвацца вечна. Рымскі папа адмовіўся ад зацвярджэння Торуньскай мірнай дамовы, пакуль Казімір не прыме чэшскай кароны. Польскі манарх доўга вагаўся, у рэшце рэшт вырашыўшы стаць пасрэднакам у грамадзянскай вайне, якая шырока разгарэлася ў Чэхіі за гэты час. Жаданне палюбоўнага судзейства было ўспрынята чэшскімі панамі, якія хацелі бачыць у Казіміры свайго караля, як адмова ад чэшскай кароны. З гэтай прычыны частка чэшскіх дыпламатаў накіравалася да венгерскага караля Мацьяша Корвіна з такой жа прапановай. На падставе ўзаемных пагадненняў Корвін абвясціў аб распачынанні барацьбы з каралём Іржы ў мэтах абароны каталікоў. У выніку далейшых дзеянняў ён быў абраны чэшскім каралём.

Становішча Іржы з Падэбрадаў значна пагоршылася.

Змаганне ён вёў беспаспяхова, не здолеўшы арганізаваць адпаведнае войска і карыстаючыся толькі малаздатным паспалітым рушэннем. Да Корвіна адышлі Сілезія, Лужыца і Маравія. Каб захаваць трон да канца жыцця, Іржы вырашыў ажыццявіць выбар Ягелона на свайго пераемніка. Адначасова з прапановай адрачэння ад чэшскай кароны на карысць дынастыі Ягелонаў выйшаў Мацьях Корвін. Польскі бок, аднак, не пайшоў з ім на пагадненне і вырашыў у рэшце рэшт прыняць прапанову Іржы. Скліканы ў Празе сойм абраў Уладзіслава Ягайлавіча спадкаемцам цяперашняга манарха.

Такі абарот падзей не спадабаўся Мацьяху Корвіну, які марыў аб злучэнні Чэхіі і Венгрыі. Ён вырашыў здзейсніць гэта любой цаной. Спачатку здавалася, што стан рэчаў спрыяе яму. У 1471 г. памёр Іржы з Падэбрадаў. Становішча Польшчы ў каталіцкім свеце відочна палепшылася, бо знік аргумент праціўнікаў, што Ягелоны звязваюцца з ерэтыкамі. Аднак паявіліся складанасці ў самой Чэхіі. Там як у лагеры прыхільнікаў Корвіна, так і Іржы перамагла ідэя выбару манарха на супольным сойме. Такая пастаноўка пытання азначала адмову ад прызнання раней праведзеных выбараў. Аднак польскія паслы, адпраўленыя на новы элекцыйны сойм у Кутняй Гары, змаглі вырашыць праблему на карысць Польшчы. З праціўнікаў, якія пагражалі польскім і ягелонскім дынастычным планам, найбольш небяспечным, зразумела, з'яўляўся Мацьях Корвін. Аднак ён не меў моцных пазіцый. Шанцы венгерскага караля змяншаліся з-за пагрозлівых чутак, якія зыходзілі з самой Венгрыі. Атрымаўшы іх сур'ёзныя пацвярджэнні, венгерскае пасольства выехала з Кутняй Гары, не дачакаўшыся элекцыі. У гэтых умовах чэшскім каралям быў абраны Уладзіслаў Ягайлавіч. Гэта адбылося 27 мая 1471 г. У жніўні Уладзіслаў каранаван у Празе. У гэты ж час выбухнула вайна паміж Польшчай і Корвінам. Было прынята рашэнне ўдарыць па венгерскай тэрыторыі.

Ужо некалькі год, па меры развіцця супярэчнасцей паміж Корвінам і польскім кандыдатам на чэшскі трон, Казімір

Ягайлавіч шукаў кантактаў з праціўнікамі венгерскага караля. Мэтай была падрыхтоўка грунту для ягелонскай кандыдатуры. Было вядома, што самаўладнае праўленне Мацьяша выклікае ў Венгрыі вострае незадавальненне, асабліва ў магнацкіх колах. Там не падабалася ўвязванне ў чэшскія справы і занябданне барацьбы з туркамі. На пачатку 1471 г. склалася змова венгерскіх арыстакратаў, на чале якіх стаў даўні паплечнік Мацьяша прымас Янаш Вітэз. Змоўшчыкі планавалі скінуць Корвіна з венгерскага трона і паставіць на гэтае месца каралевіча Казіміра, аднаго з сыноў Казіміра Ягайлавіча. Яны паразумеліся ў гэтым пытанні з польскім дваром. Нягледзячы на вялікую сакрэтнасць, з якой прадпрымаліся ўсе дзеянні, Мацьяшу ўдалося даведацца аб інтрызе. Ён паспрабаваў перахіліць на свой бок частку незадаволеных магнатаў. Адначасова ў Кракаў было адпраўлена пасольства з прапановай перамір'я на адзін год. Венгерская дэлегацыя таксама прадставіла план усынаўлення Уладзіслава Корвінам. Кароль Венгрыі пад прысягай абяцаў перадаць чэшскую карону ўсыноўленаму Уладзіславу за кошт прызнання выбару яго на караля Чэхіі. Польскі двор у катэгарычнай форме адкінуў гэтую прапанову. Далейшы лёс чэшскага трону павінна была вырашыць вайна. У Венгрыю быў накіраваны каралевіч Казімір, якому венгерскае пасольства прапанавала карону Святога Стэфана.

2 кастрычніка 1471 г. Казімір вырушыў з Кракава на чале 12-тысячнага войска, якім камандаваў Пётр Дунін, герой Трынаццацігадовай вайны з крыжакамі. Выправе польскага войска папярэднічаў выданы ў верасні прывілей маладога Казіміра, у якім ён як сапраўдны манарх Венгрыі абвешчаў вайну Мацьяшу Корвіну. Венграм ён абяцаў вяртанне правоў і абарону ад туркаў. У ваколіцах Пешта польскае войска паявілася 8 лістапада. У мясцовым замку ўладкаваўся Мацьяш Корвін. Ён не імкнуўся вырашыць справу на полі бою. Пакуль польскае войска прыйшло ў глыб Венгрыі, Корвіну ўдалося пакрысе авалодаць сітуацыяй і аб'яднаць вакол сябе

значную частку ўплывовай арыстакратыі. Ён выкарыстаў таксама неспрыяльную для ваенных дзеянняў пару года і пэўныя памылкі польскага камандавання. Польская армія нават не спрабавала здабыць замак у Пешце, накіраваўшыся ў Нітру — рэзідэнцыю пасваранага з Корвінам эстэргомскага арцыбіскупа Янаша. Аднак пагроза ўдару войска Корвіна, якая вісела над палякамі, і аблога Нітры прывялі да адыходу арміі Казіміра на тэрыторыю Польшчы. На месцы застаўся толькі адзін невялікі атрад.

Няўдалая венгерская авантура абярнулася велічэзнымі грашовымі выдаткамі і спрычынілася да паважных людскіх страт. Рэсурсы скарбу былі практычна вычарпаныя, бо, апрача венгерскай выправы, значная сума грошай пайшла на накіраванне ў Чэхію разам з Уладзіславам амаль 10-тысячнага войска. Шляхта не выказвала ахвоты на ўхваленне новых падаткаў на войска. У краіне пачала праяўляцца абыякавасць да знешнепалітычных ініцыятыў караля. Шляхта не хацела несці ахвяры дзеля дынастычных амбіцый манарха. Кашмарам сталі найміты, якім не заплацілі за службу, — вяртаючыся з Венгрыі, яны чынілі гвалт і рабункі. Урэшце ўдалося ўхваліць неабходныя квоты на аплату жаўнераў, але аб далейшым вядзенні вайны не магло быць гаворкі.

У гэтых умовах было вырашана пайсці на перамовы з Корвінам. Трэба было, аднак, спачатку ўрэгуляваць стасункі Мацьяша з чэшскім каралём Уладзіславам. Перамовы з упэўненым у сваім становішчы каралём Венгрыі не ішлі надта гладка. Ролю пасрэдніка выконваў Ватыкан, які імкнуўся да кампрамісу паміж варажымі бакамі на падставе існуючага ўжо падзелу Чэшскага каралеўства. Гэта азначала, што Уладзіслаў панаваў бы толькі ў Чэхіі, а ў Маравіі і Сілезіі захоўвалася ўлада Мацьяша. Папскі легат Марка Барбо прыкладаў намаганні схіліць польскага караля да кампрамісу абяцанкай зацвердзіць Торуньскі мір (падрабязней аб гэтым гл. далей). Падчас правядзення перамоў, нягледзячы на часовае паразуменне, не спыняліся сутычкі

на мяжы, напачатку правакаванья беспакаральнымі польскімі наймітамі. Яны расклаліся ў некалькіх памежных замках і непакоілі адтуль землі горнай Венгрыі. Корвіну з цягам часу ўдалося ачысціць ад іх памежжа, і ў канцы 1473 г. ён сам распачаў чыніць набегі на паўднёвыя межы Польшчы.

Самым небяспечным з іх стаў напад у студзені 1474 г., калі венгерскія атрады спустошылі польскае Падкарпацце і дайшлі аж да Ясла, Пільзна і Бжостэка. Ім здолелі супрацьстаяць толькі Горліца і Кросна. Аднак і венгерскі бок ужо знясільвалі баі. Мірныя перамовы былі актывізаваны, у выніку чаго ў 1474 г. у Старой Весі быў падпісаны мір паміж Польшчай і Венгрыяй. Ён абапіраўся толькі на фактычны стан кантролю над землямі. Адначасова было заключана трохгадовае перамір'е паміж Уладзіславам з Чэхіі і каралём Венгрыі.

Стан спраў выдатна даваў зразумець, што канфлікт будзе мець свой працяг. У прадчуванні новага ваеннага сутыкнення Мацьях паявіўся ў першых месяцах 1474 г. у Сілезіі. Ён рыхтаваў гэтыя землі да вайны. Польскія межы пачалі турбаваць адданыя Корвіну мясцовыя князі. Адна з такіх выпраў на чале з князем Янам II Жаганьскім (Шалёным) дайшла ў глыб Вялікапольшчы. Мацьях парушыў варункі перамір'я, а значыць, яму можна было адплаціць тым жа самым. Аднак польская падрыхтоўка да вайны не дацягвала па маштабах да патрэбнага ўзроўню. Шляхта адмовілася ўхваліць неабходныя падаткі на войска. Узамен яна прапанавала каралю выкарыстаць паспалітае рушэнне. Яно было немалым па колькасці, але збіралася вельмі павольна. Месца збору — Мстуў пад Чэнстаховай — было амаль цалкам спустошана і вынішчана. Апрача таго, шляхта гандлявалася з каралём на конт аплаты за выправу па-за межы краіны. Урэшце 26 верасня мяжа Сілезіі была прыойдзена на рэчцы Лісварта. Распачалася новая вайна.

Польскай арміяй колькасцю 35–40 тысяч чалавек камандаваў Ян Рытвянскі, гарачы прыхільнік караля. Супраць

гэтага шматлікага, але не надта спраўнага войска Мацьцяш выставіў хоць і невялікую, але адборную найманую групоўку. Ён вырашыў сам яе ўзначаліць, выбраўшы стаўкай Уроцлаў. Корвін не заставаўся пасіўным назіральнікам дзеянняў палякаў. Каб ускладніць становішча шматлікага непрыяцельскага войска, ён загадаў знішчаць сабраны на палях ураджай ці пераносіць яго ў гарады. Гэта былі захады, якія ў поўнай меры задзейнічала Вялікая армія Напалеона падчас расійскай кампаніі 1812 г. Палякі першымі накіраваліся ў бок Алесны і здабылі яе. Затым у іх рукі трапілі Ключборк і Бычына. Павярнуўшы на поўдзень, польскае войска пераадолела пад Крапковіцамі Одру і дайшло да Аполя. Яно адмовілася здабываць гэты горад. На пачатку кастрычніка жаўнеры пераправіліся праз Нысу Клодзкую і накіраваліся маршам на Бжэг. 12 кастрычніка адбылася пераможная для палякаў сутычка з венгерскім войскам пад Свановіцамі. Праз два дні польскія рыцары дасягнулі Бжэга. Аднак і тут, як у выпадку з Аполем, яны адмовіліся ад аблогі, увесь час чакаючы падыходу чэшскіх атрадаў на чале з Уладзіславам Ягайлавічам.

У рэшце рэшт 23 кастрычніка пад Алавай польскія і чэшскія ўзброеныя сілы аб'ядналіся. Злучаная армія рушыла на Уроцлаў. Аднак яна не была належным чынам падрыхтаваная да аблогі такой магутнай крэпасці. Праявілася ўсё бяссілле паспалітага рушэння супраць уроцлаўскіх муроў і гармат. Сабраным на адным месцы агромністым масам людзей і коней праз некалькі дзён стала бракаваць харчавання. Мацьцяш распусціў па ваколіцах невялічкія атрады, якія перашкаджалі падвозіць у вайсковы лагер правіант. Яны таксама чынілі дробныя напады на польскім памежжы. Дадатковай праблемай стала распаўсюджанне ў польска-чэшскіх шэрагах хвароб. У вайсковым лагеры ўзмацнялася стомленасць і апатыя. Яны набралі да такой ступені гвалтоўнага характару, што на пачатку лістапада былі ініцыяваныя перамовы з абложаным горадам. У іх выніку пад Вялікім Мухаборам каля Уроцлава (сёння гэта вялікі жылы мікрараён)

адбылася сустрэча Мацьяша Корвіна з Ягелонамі. Праведзеныя перамовы прывялі да спынення ваеннай барацьбы і вызначэння паўнамоцных прадстаўнікоў для абмеркавання дэталей замірэння ва Уроцлаве. Гэта адбылося 15 лістапада, а ўжо праз чатыры дні чэхі пачалі вяртацца дахаты, а за імі гэта зрабілі і палякі. Кароль вярнуўся ў Польшчу на пачатку снежня. Яго выправа зноў скончылася беспаспяхова, у чым абвінавачвалі галоўнакамандуючага войскам Яна Рытвіньскага.

8 снежня прадстаўнікі трох уладароў падпісалі ва Уроцлаве акт аб перамір'і. Бакі абавязваліся спыніць баявыя дзеянні да свята Тройцы 1477 г. Таксама было ўхвалена, што прызначаецца стан валодання тэрыторыяй да выправы Мацьяша Корвіна. Такім чынам, гэты этап змагання за венгерскую карону польска-чэшскі бок прайграў, нягледзячы на выдаткаванні вялікіх фінансавых сродкаў. І зноў было відавочным, што ў недалёкай будучыні дойдзе да чарговага канфлікту.

Аднак так сталася, што нешчаслівая сілезкая выправа была апошнім паважным высілкам Ягелонаў у барацьбе за Чэхію. Грамадства было змучанае і знясіленае сталым і безвыніковым напружаннем фінансава-мілітарных рэсурсаў. Падчас выправы ў Сілезію стала відавочным непрыязнае стаўленне шляхты да дынастычнай палітыкі караля. Пад харугвамі Мацьяша апынулася немалая частка польскай шляхты. Кароль спрабаваў прымяніць супраць яе рэпрэсіўныя меры, але гэта толькі павялічвала расчараванне паноў у манарху. Шляхта каторы раз адмовілася ад падаткаў на войска і не дазволіла сабраць паспалітае рушэнне. Гэта адбывалася ў той момант, калі Уладзіслаў заключыў мірнае пагадненне з германскім імператарам, які здзейсніў у дачыненні да чэшскага караля акт фармальнай інвестытуры на чэшскі лен. Як наступства, Уладзіслаў вырашыў узнавіць вайну з Мацьяшам. Казімір Ягайлавіч звярнуўся да шляхты з просьбай аб падрыхтоўцы да новай выправы. Але шляхта, як ужо гаварылася, адмовіла ў гэтым.

Стрыманасць шляхты ў пэўнай ступені можа быць растлумачана і апраўдана падзеямі ў Прусіі. Там вялікі магістр Генрых фон Рыхтэнберг заключыў дамову з Мацьяшам Корвінам. Венгерскі кароль прадбачыў, што пасля сканчэння перамярнай тэрміну з Польшчай і Чэхіяй вайна можа быць адноўлена. Заключаючы пагадненне з крыжакамі, адвечнымі ворагамі Польшчы, ён ствараў для яе пагрозу патэнцыяльнай вайны на два фронты. Аднак Корвін не выканаў абавязкаў перад сваім новымі саюзнікамі. Падчас вайны Польшчы з Ордэнам 1478–1479 гг. ён паабяцаў крыжакам толькі дыпламатычную падтрымку ў завяршальны перыяд ваенных дзеянняў¹.

Кароль Венгрыі павінен быў змагацца з Уладзіславам самастойна. Аднак на гэтым тэатры баявых дзеянняў ніводзін з бакоў не атрымаў перавагі. У выніку быў заключаны мірны трактат у Брно 28 сакавіка 1478 г. Паводле варункаў міру Уладзіславу пакідалася Чэхія, Мацьяш затрымліваў да сваёй смерці Маравію, Сілезію і Лужыцу. Корвін вырашыў таксама парваць з крыжакамі і замірыўся з Казімірам. Мірная дамова была заключана ў Будзе, а затым ратыфікавана ў Оламаўцу 21 ліпеня 1479 г.

З'езд у Оламаўцу завяршыў васьмігадовае ваеннае змаганне паміж Мацьяшам і Ягелонамі. Дзеля стварэння трывалага падмурку для сябе і сваіх сыноў у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе кароль Казімір Ягайлавіч ахвяраваў велічэзнымі фінансавымі і мілітарнымі сродкамі. Вынікі не адпавядалі панесеным выдаткам. Інтрыга вакол венгерскай кароны скончылася няўдачай, справы ў Чэхіі мелі палавінчаты вынік. Уладзіслаў сеў на чэшскі трон, але правіў дзяржавай, з усіх бакоў абкружанай уладаннямі Мацьяша. Саслабелая і раздробленая, Чэхія не з'яўлялася сур'ёзным і моцным партнёрам. Яна хутчэй была асуджана шукаць дапамогі з боку Польшчы.

¹ Больш падрабязна пра войны Польшчы з крыжакамі: Biskup M. Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308–1521. Gdańsk, 1993.

Зразумела, мір, заключаны ў Оламаўцу, не задавальняў ніводзін з бакоў. Аднак усе, хто быў зацікаўлены ў змяненні існуючага становішча, мусілі пачакаць да 1490 г. На той свет адышоў Мацьяш Корвін, і адразу паявілася мноства прэ-тэндэнтаў на месца нябожчыка. Сярод іх, апрача Янаша Корвіна і Максіміліяна Габсбурга, былі таксама два браты з дынастыі Ягелонаў — Уладзіслаў і Ян Ольбрахт. Абодва сыны Казіміра Ягайлавіча не толькі дзейнічалі без паразумення між сабой, але адразу перайшлі ў супрацьстаянне. Кожны здабыў сабе падтрымку мясцовых палітычных сіл. За Уладзіславам стала магнатэрыя. На жаль, ён не апраўдаў надзеі бацькі, адкінуўшы дынастычныя планы. Здавалася, што ён вельмі хутка забыўся, што зрабіў польскі бок дзеля таго, каб ён мог панаваць у Чэхіі. Ян Ольбрахт, у сваю чаргу, атрымаў падтрымку шляхты, якая непрыязна ставілася да Габсбургаў. Адлікам намаганняў Ольбрахта здабыць карону Святога Стэфана стала самавольнае абвясчэнне яго кара-лём жменькай венгерскіх паноў пад Пештам у чэрвені 1490 г. Прыхільнікі кандыдатуры Уладзіслава не жадалі бачыць на троне энергічнага і прыхільнага да шляхты Ольбрахта. Ім удалося адкласці тэрмін фармальнай элекцыі, што пры-вяло да разыходжання шляхты дадому. Адначасова яны з дапамогай зброі разбілі прыхільнікаў Яна Корвіна. У Габсбурга не было ніякіх асаблівых шанцаў. Усе гэтыя акалічнасці расчышчалі шлях да трону для Уладзіслава з Чэхіі. Ён уяўляўся слабым і бязвольным гаспадаром, пры якім магнатэрыя будзе карыстацца шырокімі ўладнымі паўнамоцтвамі. Зрэшты, Уладзіслаў атрымаў моцную пад-трымку сярод арыстакратыі, заключыўшы з магутным Ішт-ванам Запальяі патаемнае пагадненне, якое давала яму шмат прывілеяў пры авалоданні каронай Святога Стэфана.

Фармальная элекцыя адбылася 15 ліпеня 1490 г. і пры-несла перамогу Уладзіславу. Польскі двор, аднак, не збі-раўся прызнаваць сваю паразу. Адразу пасля чэрвеньскай элекцыі Ян Ольбрахт вырашыў на чале некалькіх тысяч

жаўнераў на поўдзень. У гэты час адбылася элекцыя яго брата Уладзіслава. Ян Ольбрахт рушыў далей. Над ракой Горнад ён выдаў маніфест, у якім заявіў аб сваім абранні на венгерскі трон і заклікаў скласці прысягу на вернасць. Любой цаной ён імкнуўся адрэзаць дарогу на Пешт Уладзіславу, які падыходзіў з захаду. Аднак праблемы з пераправай праз Дунай не дазволілі Яну Ольбрахту апырацца брата ў венгерскай сталіцы.

9 жніўня Уладзіслаў на чале свайго войска ўвайшоў у горад. За гэтым пасіўна назіраў Ян Ольбрахт, які прыбыў пад Пешт на дзень раней. Былі праведзены перамовы “з вока на вока”. Польскі каралевіч за адмову ад венгерскай кароны запатрабаваў сабе Трансільванію. Уладзіслаў адкінуў гэтыя прэтэнзіі, прапанаваўшы ўзамен Глагоўскае княства. Перамовы скончыліся нічым. Пасля пяці дзён побыту пад Пештам Ян Ольбрахт адступіў у напрамку Хатвану. Там чарговы раз была прадпрынята спроба перамоў. Яны скончыліся згодай Яна Ольбрахта на перамір’е. Бакі пагадзіліся таксама на пасрэдніцтва Казіміра Ягайлавіча. Пасля заключэння пагаднення Ян Ольбрахт адышоў на поўнач. Здавалася, што сітуацыя знайшла сваё вырашэнне. Аднак ужо праз два тыдні Ян Ольбрахт сарваў перамір’е і аб’явіў вайну Уладзіславу. Ён захапіў Прэшаў і Сабінаў. На пачатку кастрычніка войска Яна Ольбрахта распачало аблогу Кошыц.

Уладзіслаў не мог аказаць дапамогу гораду, таму што быў заняты барацьбой з Габсбургамі. Праз месяц нападаючы бок быў вымушаны адмовіцца ад аблогі. Але Ян Ольбрахт зусім не прызнаў свайго пройгрышу. Пад мурамі горада ён пакінуў частку вайсковых фарміраванняў. Да канца 1490 г. адбываліся баявыя сутычкі, якія не прыносілі вырашальнай перамогі. У новым годзе братазабойчыя баі разгарэліся з новай сілай. Нягледзячы на зімовы час, які звычайна не выкарыстоўваўся для ваенных дзеянняў, Уладзіслаў выправіў войска супраць Яна Ольбрахта, які пустошыў паўночныя раёны краіны. У сярэдзіне студзеня адбыла-

ся канцэнтрацыя венгерскіх вайсковых падраздзяленняў. Каралю Венгрыі ўдалося сабраць каля 16 тысяч жаўнераў, якія ў лютым авалодалі польскім лагерам пад Кошыцамі. Там пры пасрэдніцтве Казіміра Ягайлавіча і была заключана мірная дамова. Ян Ольбрахт прызнаваў Уладзіслава каралём Венгрыі, але атрымліваў правы на трон у выпадку яго бяздзетнай смерці. За адмову ад сваіх прэтэнзій пад яго ўладу перадавалася Глагоўскае княства, а ў недалёкай будучыні павінны былі перайсці Алясьніцкае і Апаўскае княствы, а таксама гарады Карнюў, Тошэк, Бытам, Козле і Глубчыцэ. Гэта азначала прызнанне за Янам Ольбрахтам значнай часткі Верхняй і Ніжняй Сілезіі (паводле сённяшняга разумення), і гэта — незалежна ад Чэшскага каралеўства, разам з тытулам вярхоўнага князя Сілезіі.

Каралевіч Ян Ольбрахт, аднак, быў асобай энергічнай і з досыць падступнай натурай. Ён не трымаўся слепа прынцыпу, што *pacata sunt servanda*¹. Ён зусім не спяшаўся пакідаць венгерскую тэрыторыю і дзейнічаў так супраць волі бацькі, які адмовіў яму ў падтрымцы. Ян Ольбрахт тлумачыў сваё перабыванне, якое крыху зацягнулася, вясновымі разлівамі рэк. Спачатку ён абяцаў адысці да велікодных святаў. Гэтага абяцання ён не стрымаў. Наадварот, у давяршэнне ўсяго ён пачаў тытулавацца каралём Венгрыі. Да новага змагання за венгерскі трон Яна Ольбрахта схілілі звесткі аб цяжкай хваробе Уладзіслава. У Польшчы быў абвешчаны збор наймітаў, у выніку якога яму ўдалося сабраць пад сваімі сцягамі каля 7 тысяч жаўнераў. Зноў распачаліся ваенныя дзеянні.

З 30 ліпеня ў аблогу быў узяты Стропкаў. 8 верасня горад здаўся. Адначасова працягвалася блакада Кошыц, якія ўдалося вызваліць у сярэдзіне верасня. Часовыя праблемы Уладзіслава з Габсбургамі не дазвалялі яму ўзяцца адразу за вырашэнне справы з Янам Ольбрахтам. Толькі ў снежні Уладзіслаў змог прадпрыняць больш рашучыя дзеянні су-

¹ Дагаворы павінны выконвацца (лат.)

праць свайго брата. У сярэдзіне гэтага месяца яму ўдалося сабраць пад Кошыцамі 18-тысячную венгерскую армію. Сілы Яна Ольбрахта былі ўжо моцна патрапаняны і налічвалі не больш за 4 тысячы чалавек. 1 студзеня пад Прэшавам, дзе размяшчалася стаўка Яна Ольбрахта, разыгралася вырашальная бітва. Польскае войска ў ёй пацярпела паразу. Загінула каля 500 палякаў, у той час калі страты венграў ацэньваліся толькі на 11 забітых. Пасля бою горад Сабінаў перайшоў на бок Венгрыі. Сам Ян Ольбрахт яшчэ спрабаваў бараніцца за мурамі Прэшава. Аднак ён хутка зразумеў безнадзейнасць свайго становішча і здаўся на міласць Уладзіслава.

Капітуляцыя польскага каралевіча адбылася на варунках Кошыцкай дамовы. Пакорлівы лёсу Ян Ольбрахт быў суправаджаны венгерскім палкаводцам Іштванам Запольем да польскай мяжы. Яго амбітным планам надышоў канец. Былі перакрэслены таксама вялікія дынастычныя планы Казіміра Ягайлавіча. Ход барацьбы паміж Уладзіславам і Янам Ольбрахтам выразна адлюстроўваў, якой слабой знутры была сама дынастыя. Не ставала кансалідацыі, адзінства мэтай, задач і дзеянняў. Падначаленне Венгрыі Уладзіславам цалкам марнавала тую выгаду, якую Польшча магла мець у выпадку, калі б на чале дзвюх суседніх дзяржаў знаходзіліся Ягелоны. Калі б, прыкладам, на чэшскім троне ўдалося пасадзіць Яна Ольбрахта, а на венгерскім пакінуць Уладзіслава, то абедзве краіны былі б вымушаны шукаць якой-кольвек падтрымкі Польшчы. Польскае каралеўства рабілася б кіроўнай сілай у сістэме ягелонскіх дзяржаў. З іншага боку, злучэнне Чэхіі і Венгрыі пад адным скіпетрам моцна звязвала гэтыя дзяржавы разам. Яны павінны былі ісці на супрацоўніцтва між сабой і слабеі цікавіліся не так ужо ім неабходнай Польшчай. Не сталася так, як гэта сабе ўяўляў Казімір Ягайлавіч. Аднак, не зважаючы на ўсе акалічнасці, у руках ягелонскай дынастыі апынуліся, не лічачы Польшчы і Літвы, Чэхія з Сілезіяй і Лужыцай, а таксама Венгрыя ўключна з Харватыяй.

Гэты вялізны кангламерат на прасторах Цэнтральнай

Еўропы, на жаль, не меў унутранай згуртаванасці. У яго склад уваходзілі народы з вельмі рознай культурай. Адрозным у шмат якіх выпадках быў уклад і ўзровень эканамічнага развіцця. Зразумела, існавалі супярэчнасці і паміж інтарэсамі арыстакратыі. Гэта ўсё змешвалася з сярэднявечным разуменнем дзяржавы. Манарх трактаваў яе як сваю ўласнасць і прастору для эксплуатацыі вузкім колам магнатэрыі. З гэтых прычын дынастычная палітыка ніяк не ўлічвала этнічных і культурных чыннікаў.

З тэрыторыі ягелонскіх манархій у Еўропу дастаўляліся шматлікія сыравінныя рэсурсы, таму яны адыгрывалі важную ролю ў тагачаснай гаспадарцы кантыненту. Маючы вялікі гаспадарчы патэнцыял, краіны нашчадкаў Ягайлы маглі быць палітычнай супрацьвагай імперыі Габсбургаў. Аднак у супрацьлегласць да яе, таксама разнастайнай з культурнага і эканамічнага гледзішча, ягелонскія дзяржавы амаль не праводзілі адзіную знешнюю палітыку. Гэта, спаміж іншага, адрознівала Ягелонаў ад Габсбургаў. Габсбургская дынастыя лічылася пакліканай да ўладарання як над германскімі народамі, так, з іншага боку, і над раманскімі і славянскімі, а таксама вугра-фінскімі. Прагматыкі ад улады, якія ведалі розныя мовы, яны не баяліся авалодваць новаадкрытымі для сябе землямі. У працэсе падпарадкавання разнастайных краін яны часцей карысталіся палітычнай зброяй, чым мячом. Да дасканаласці было даведзена мастацтва стварэння дынастычных повязяў. Віртуозна выкарыстоўваліся шлюбныя саюзы для набыцця правоў на манаршыя троны¹. У канцы XV — пачатку XVI ст. Габсбургі гаспадарылі ў Нідэрландах, Іспаніі, Новым Свеце. Яны сталі першай, самай магутнай дынастыяй у Еўропе, а іх улада была моцна цэнтралізаванай і абапіралася ў тым ліку і на багацейшыя фінансава-купецкія вярхі.

Аднак на дынастычнай палітыцы ўсё не скончвала-

¹ Dynastie Europy / Red. A. Mączak. Wrocław etc., 1997. S. 108.

ся. Праблемай Польшчы з’яўлялася дэцэнтралізацыя ўлады. Даўно вядома, што з дзяржавай, якая мае моцную, а галоўнае — эфектыўную цэнтральную ўладу, лічацца ў свеце. Такая вярхоўная ўлада дае магчымасць імкліва рэагаваць на ўнутраныя патрасенні і цяжкасці. Цэнтралізаваная дзяржава — гэта, прынамсі ў тэорыі, больш спраўнае судаводства і рэалізацыя найважнейшых правоў і абавязкаў. У такой краіне, зноў разважаючы з тэарэтычнага боку, лягчэй збіраць падаткі і выконваць іншыя павіннасці. А калі казаць пра фінансы, то пры поўным скарбе будзе існаваць моцная армія і бяспечныя межы. Менавіта цэнтралізацыя ўлады, а таксама пераадоленне адрозненняў паміж асобнымі рэгіёнамі сталі такімі ж важнымі задачамі, як два стагоддзі назад аб’яднанне краіны. Неабходна было так узмацніць цэнтральныя органы ўлады, каб яны былі здольныя запыніць буйных магнатаў і найвышэйшае духавенства, якія пачалі задзіраць галаву. Становішча тут было не найлепшым. У першую чаргу не было такой сацыяльнай групы, на якую можна было бапярціся. Манарх у сваім палітычным манеўры абмяжоўваўся толькі класам феодалаў.

Можна запытацца — а што з мяшчанствам? На жаль, у Польшчы пазіцыя гэтага сацыяльнага слою была нашмат слабейшай, чым у заходніх краінах, дзе працэс цэнтралізацыі абапіраўся якраз на моцную мяшчанскую супольнасць. Польшкаму мяшчанству было далёка да ўнутранай кансалідацыі. Да таго ж пераважная частка патрыцыяту мела іншаземнае паходжанне. На мяжы XV–XVI стст. мяшчан досыць паспяхова пачалі ізаляваць як патэнцыяльную групу ўплыву на развіццё краіны. Гэта адбывалася як дзякуючы намаганням магнатэрыі і шляхты, так і паводзінам саміх мяшчан. Яны папросту праявілі дзіўную абыякавасць. Асабліва кепска выглядалі жыхары Кракава. Нягледзячы на блізкасць каралеўскага двара, яны не дабіліся для сябе такога становішча, якім карысталіся ўжо ў той час жыхары большасці еўрапейскіх сталіц.

Да цэнтралізацыі, а праз гэта да ўзмацнення дзяржавы (за выключэннем звязанай з каралеўскім дваром групы арыстакратаў) магла схіляцца сярэдняя шляхта. Яна ў гэты перыяд, што датычыцца сваіх палітычных мэтаў, яшчэ не з'яўлялася маналітным і свядомым класам. Яна, кажучы шчыра, удзельнічала ў барацьбе паміж манархам і арыстакратамі, аднак перахілялася то на адзін, то на іншы бок, не становячыся для каралеўскай улады ні асабліва выгадным, ні дастаткова моцным саюзнікам. Шляхта не збіралася падтрымліваць абсалютысцкія памкненні манарха. Уладар, часта аддаючы перавагу фаварытам з ліку вяльможаў, без запалу падыходзіў да супрацоўніцтва са шляхтай. Шмат пры гэтым залежала ад асобы манарха. Калі б гэта быў энергічны і мэтанакіраваны чалавек, то спробы рэформ у дзяржаве маглі прайсці цалкам паспяхова. На жаль, на працягу 20 год, якія папярэднічалі Аршанскай бітве і падзеям, з ёй звязаным, такіх рысаў бракавала большасці нашых уладароў. Гэта датычыцца ў першую чаргу Жыгімонта Старога, падчас панавання якога адбыліся падзеі, што нас цікавяць.

У справе цэнтралізацыі дзяржавы на першы план выйшаў сойм. Перш чым гэта адбылося, сярэдняя шляхта павінна была даспець да выканання кіроўных функцый у краіне. Становішча гэтай сацыяльнай групы паступова ўзмацнялася. Паспрыялі гэтаму і знакамітыя прывілеі, якія шляхта навучылася патрабаваць ад караля. Перыяд праўлення Казіміра Ягайлавіча замацаваў неабходнасць звароту караля да шляхецкай супольнасці, у прыватнасці, калі ішла справа пра ўхваленне падаткаў ці ваенныя выправы за межы краіны. Для такіх рашэнняў згоды каралеўскай Рады было замала. Яна магла толькі выказаць меркаванне наконт канчатковай мэтазгоднасці накладвання новых падаткаў, даць параду аб неабходнасці склікання паспалітага рушэння. Але згоду на ўсе падобныя ініцыятывы давала шляхта, і гэтае права было замацавана ў зацверджаных каралём прывілеях. Каралеўскай уладзе было цяжка знайсці паразумен-

не са шляхецкімі масамі падчас шматлюдных з'ездаў. Таму манарх кантактаваў з імі падчас мясцовых з'ездаў, якія называліся соймамі. Яны склікаліся паводле гістарычна сфарміраваных падзелаў польскіх зямель. Перад кожным асобным соймам пазіцыі караля адназначна выглядалі мацнейшымі, чым у выпадку сутыкнення са шматтысячным натоўпам шляхты.

Першыя соймікі паявіліся ў Вялікапольшчы як асобныя з'езды зямель, якія ўваходзілі ў склад гэтага рэгіёна. Неўзабаве ўсталяваўся звычай збору генеральнага сойма для гэтых ваяводстваў. На ім зацвярджаліся канчатковыя рашэнні і пастановы. Троху іншая практыка існавала ў Малапольшчы. Тут адбываўся адзін асобны сойм для ўсяго рэгіёна, а другі — для “рускіх” зямель. З цягам часу, пад канец панавання Казіміра Ягайлавіча, і ў Малапольшчы паўсталі асобныя ваяводскія соймікі.

Невядома дакладна, з якіх прычын Казімір Ягайлавіч пазбягаў склікання агульнадзяржаўных соймаў. У часы Яна Ольбрахта ў гэтым плане наступілі карэнныя змены. Манарх спачатку ўдзельнічаў у соймах, потым склікаў генеральныя соймікі і ў рэшце рэшт абвешчаў збор вальнага сойма, у пасяджэннях якога бралі ўдзел прадстаўнікі генеральных соймаў і каралеўская Рада. Яны збіраліся асобна. Такім чынам сфарміраваліся дзве палаты парламента. Адна з іх займела назву пасольскай ізбы, дзе засядалі прадстаўнікі шляхецкай супольнасці. У склад другой увайшла каралеўская Рада, якая ў хуткім часе стала называцца сенатам. У пасольскай ізбе бракавала прадстаўнікоў мяшчанства і духавенства. Выключэннем з'яўляўся Кракаў, але, як казалася вышэй, гэты горад не здабыў сабе такой пазіцыі, якую мелі вялікія гарады ў Заходняй Еўропе.

Пры такім унутраным раскладзе шмат залежала ад асобы караля. Важнымі чыннікамі былі яго актыўнасць, паслядоўнасць і вытрыманасць пры дасягненні пастаўленых мэтаў. Ян Ольбрахт быў уладаром энергічным і прадпры-

мальным. У яго палітычныя планы ўваходзіла паскарэнне працэсу фарміравання вальнага сойма. Заканадаўчая ўлада, праўда, фармальна належала соймакам, а сойм з'яўляўся толькі месцам, дзе ўзгадняліся іх ухвалы. Аднак у часы Яна Ольбрахта досыць відочна праявілася тэндэнцыя перавагі сойма над соймакамі. Гэта падкрэсліваў уступ да ўхвалаў Пётракаўскага сойма 1496 г. У ім гаварылася, што соймавыя паслы прадстаўляюць усё Польскае каралеўства і маюць паўнамоцтвы выступаць ад усіх шляхціцаў, непрысутных на сойме. Такая пастаноўка справы стварала магчымасць прадстаўнікам шляхты прымаць рашэнні ў дачыненні да іншых сацыяльных слаёў. Адначасова паслы былі дапушчаныя ў сферу ўладных паўнамоцтваў манарха, які з гэтых пор рабіўся рэпрэзентантам дзяржавы. Можна здавацца, што гэта паслабляла становішча караля за кошт узвышэння арыстакратыі і шляхты. Аднак на практыцы стваралася магчымасць умацнення каралеўскай улады, у прыватнасці ў адносінах да сената, дзе засядала магнатэрыя. Кароль разам з пасольскай ізбой прымаў рашэнні, звяртаючыся да меркаванняў сваіх радцаў, але не быў вымушаны ім падпарадкоўвацца. Уладару належала перадусім выканаўчая ўлада. У яго задачы ўваходзіла выкананне тых ухвалаў і пастаноў, якія прыняў сойм. А сойм цяпер вырашаў справы, якія датычылі скарбу, адміністрацыі, судовай сферы. Гэта азначала, што фактычна абшар каралеўскай улады значна пашырыўся. Відавочным было абмежаванне ўплываў урадніцкай іерархіі ў выглядзе каралеўскай Рады. Менавіта яна раней кантралявала і запавольвала ажыццяўленне каралеўскіх пачынанняў.

Іншыя ўхвалы Пётракаўскага сойма 1496 г. аказаліся не менш знамянальнымі для кансалідацыі шляхецкага саслоўя, чым згаданы ўступ да іх. Напачатку былі пацверджаны ранейшыя прывілеі шляхты. Надзвычай важнымі для агулу шляхты сталі рашэнні, прынятыя ў дачыненні да сялян. Перадусім хвалявала пытанне ўцёкаў сялян за мяжу. Было

пастаноўлена, што з кожнай вёскі толькі адзін селянін зможа раз у год пакінуць месца жыхарства. На сойме таксама вырашылі, што толькі адзін з сялянскіх сыноў мог прысвяціць сябе рамяству ці навуцы. Гэтыя ўхвалы выразна мелі на мэце павялічыць колькасць рук, здольных да працы ў сельскай гаспадарцы і, як наступства, садзейнічаць росту вытворчасці ў шляхецкіх фальварках. Шляхта была вызвалена ад выплаты мыта на Вісле. У значных маштабах былі абмежаваны правы мяшчан. Сойм рэкамендаваў, каб кошты на тавары на гарадскіх рынках вызначалі ваяводы. Вясковых жыхароў вызвалілі з-пад юрысдыкцыі гарадскіх судоў. Але найважнейшым новаўвядзеннем стала забарона мяшчанам набываць земскія землеўладанні. Шляхта ў такой жа ступені імкнулася абмежаваць правы духавенства. Аднак яна не была зацікаўлена ў яго аслабленні, важным было ўсталяванне кантролю над уплывам і матэрыяльнымі рэсурсамі. Шляхта імкнулася стварыць умовы, каб у святарскі стан не былі дапушчаны прадстаўнікі іншых саслоўяў і, у прыватнасці, не даць ім магчымасці дасягнуць самых высокіх пасадаў у духоўнай іерархіі. Было ўхвалена правіла, паводле якога ў найважнейшых капітулах — Кракаве, Влацлаўку, Познані і Гнезна — маглі кіраваць толькі асобы шляхецкага паходжання. Існавала зусім малая колькасць месцаў, якія маглі трымаць асобы з доктарскай ступенню.

Дзяржаўныя рэформы, распачатыя ў Пётракаве, ажыццявіліся не адразу. Перашкодай стала кароткае па часе, але вельмі паказальнае па сваіх наступствах бескаралеўе пасля смерці Яна Ольбрахта ў 1501 г. Кіраўніцтва дзяржавай удалося перахапіць сенату. Гэта азначала перавагу ў краіне ўплываў феадальнай арыстакратыі. У гэты час быў выданы Мельніцкі прывілей, які санкцыянаваў такі стан рэчаў (аб гэтым больш падрабязна гл. далей). Сенацкае праўленне, аднак, доўга не пратрывала, і падчас барацьбы паміж старой і маладой, падтрыманай сярэдняй шляхтай арыстакратыяй (апошнім кіраваў канцлер Ян Ласкі) дайшло да надзвычай важных

рашэнняў. Яны былі прыняты на сойме, які быў скліканы Аляксандрам Ягайлавічам у Пётракаве ў 1504 г. У якасці самага першага рашэння варта згадаць г.зв. *incompatibilia*. Гаворка ішла пра забарону злучэння ў адных руках некаторых найвышэйшых пасадаў, а менавіта — земскага суддзі, канцлера, найбольш значных біскупаў, а таксама ваяводы і кашталяна. Іншая важная ўхвала абмяжоўвала раздачу каралеўскіх уладанняў і абвясчала экзекуцыю (вяртанне) зямель, раней самавольна прысвоеных. Пастанаўлялася, што з гэтых пор рашэнні, якія датычаць продажу, закладу альбо падаравання каралеўскіх уладанняў, могуць быць прыняты толькі на вальным сойме. На практыцы ўхвала аб забароне злучэння ўрадаў ніколі паслядоўна не выконвалася. Яна, аднак, з’яўлялася вельмі грознай зброяй у руках шляхты ў барацьбе з магнатэрыяй. Дакладна большае значэнне мела пастанова аб экзекуцыі землеўладанняў. Шматлікія каралеўскія землі ў выглядзе часовых альбо пажыццёвых трыманняў (“дзяржаў”) на працягу XV — пачатку XVI ст. прысвоілі сабе розныя магнацкія роды. На Пётракаўскім сойме былі таксама ўхвалены высокія стаўкі падаткаў і рэкамендавана збіраць назапашаныя запасычанасці, на тры гады назад перасоўваючы ўсе звальненні ад мытаў і падаткаў.

Пастановы сойма 1504 г. ставілі сваёй мэтай рэарганізацыю цэнтральнай улады ў Польшчы пасля няўдалага кіравання сената (аб гэтым гл. далей). У 1505 г. адбыўся сойм у Радоме, на якім рэформа дзяржаўнага кіравання была працягнута. Большасць ініцыятыў, якія атрымалі станоўчае рашэнне, зыходзілі ад шляхты. Праз актыўную працу на сойме яна імкнулася займець большы ўдзел у кіраванні дзяржавай, дзе раней у пераважнай меры вяла рэй арыстакратыя. На Радомскім сойме прысутнічалі і прадстаўнікі гарадоў. У дачыненні да іх былі прыняты спецыяльныя ўхвалы. Была скасавана, у прыватнасці, забарона набыцця мяшчанами земскіх землеўладанняў.

Аднак найважнейшым вынікам Радомскага сойма з’яўлялася прыняцце славутай канстытуцыі *nihil novi* (“нічо-

га новага”). Яна стала надзвычай важным этапам у развіцці польскага парламентарызма. У залежнасць ад згоды караля, сената і пасольскай ізбы траплялі не толькі падатковыя рашэнні, але і заканадаўчыя ініцыятывы, якія датычыліся правоў і свабод шляхты. Гэты заканадаўчы акт канчаткова аформіў існаванне двухпалатнага парламента. Шляхецкія дэлегаты, сабраныя ў пасольскай ізбе, вярталіся да пазіцый, якія яны мелі падчас панавання Яна Ольбрахта. З іншага боку, сенат беззваротна губляў сваё становішча, занадта пахваляючыся той уладай, якую ён займаў дзякуючы Мельніцкаму прывілею (аб ім шырэй на старонках, прысвечаных праблеме ўніі Польшчы і Літвы). Зрэшты, акт, прыняты ў Мельніку, быў у Радоме адкінуты. Важнасць акту *nihil novi* палягала перадусім на тым, што заканадаўчая ўлада, якая раней фармальна знаходзілася ў кампетэнцыі соймакаў, цяпер пераходзіла да вальнага сойма. Што датычыць уладных паўнамоцтваў і прэрагатыў манарха, то яны абмяжоўваліся ў вобласці выдання новых законаў, а ў асаблівасці — накладанні новых падаткаў. Кароль, аднак, захоўваў усю паўнату выканаўчай улады з правам выдання распараджэнняў. Ён таксама мог рэгуляваць звычайнае права асобных зямель і рэгіёнаў.

Вось у такім выглядзе скліканы ў Радоме сойм канчаткова вырашыў праблему захавання моцнай каралеўскай улады, з якой не магло справіцца ўжо першыя Ягелоны. Як аказалася, захаваць яе было немагчыма і манарх быў павінен ісці на саступкі. У ходзе барацьбы паміж арыстакратыяй і каралём паявіўся трэці чыннік — шляхта. Менавіта ў ёй кароль пачаў усё больш выразна шукаць апоры ў сваіх дзеяннях па ўмацаванні ўлады. Каб палегчыць цэнтралізацыю і ўніфікацыю дзяржавы, быў даведзены да канца збор усіх законаў і прывілеяў у адзіны звод. Ён атрымаў назву Статутаў Ласкага і быў разасланы па судах ва ўсёй Польшчы. У далейшым гэты звод стаў прававым падмуркам для руху сярэдняй шляхты ў першай палове XVI ст., вядомага пад назвай “экзекуцыя правоў”.

Для таго каб перамены ў краіне маглі ажыццяўляцца згодна з рашэннямі Радомскага сойма і яго найважнейшага акта — канстытуцыі *nihil novi*, быў патрэбны моцны і рашучы ўладар. Аднак тут прыхільнікам рэформ не шанцавала. Кароль Аляксандр, атрымаўшы на сойме ў Радоме ўдар інсульту, усё больш знемагаў і ў рэшце рэшт памёр 20 жніўня 1506 г. Яго астатнія намаганні, асабліва пры адсутнасці дзяцей-спадкаемцаў, былі накіраваныя на тое, каб забяспечыць трон свайму брату Жыгімонту, які да гэтых пор знаходзіўся ў ценю. Новы гаспадар не рашыўся працягваць ранейшую палітыку. Ён хутчэй выступаў за саюз са старой арыстакратыяй. Пасля прызначэння Яна Ласкага на пасаду гнезненскага арцыбіскупа ён мог пасадыць на вызваленае месца канцлера свайго чалавека, якім быў Крыштаф Шыдлавецкі. Так чынілася і з іншымі ўрадамі. Жыгімонт I быў манархам гаспадарлівым і высокаадукаваным, але малаэнергічным, лёгка трапляючым пад чужое ўздзеянне. На жаль, людзям вакол яго найчасцей былі цікавы толькі свае інтарэсы і карысці. У такіх варункахожны праект новых пераўтварэнняў, прыкладам, рэформы скарбу і войска, сутыкаўся з супрацівам не толькі шляхецкай апазіцыі, але і магнацкага атачэння манарха¹. Яно папросту адчувала пагрозу ад усялякіх спроб узмацнення пазіцый караля. Менавіта ў гэтым заключалася прычына няўдач унутранай палітыкі Жыгімонта I.

Звяртаючыся да ўнутраных працэсаў у Польскай дзяржаве, варта прысвяціць трохі ўвагі гаспадарчым аспектам. Гэта дазволіць нам убачыць, у якой эканамічнай сітуацыі Польшча падыходзіла да ваеннага змагання з Масквой у якасці саюзніка Літвы. Перыяд польска-літоўскай уніі — гэта час вялікіх сацыяльных і эканамічных перамен. Узмоцненая

¹ Зацікаўлення чытачы адсылаюцца да працы: Wyczański A. Z dziejów reform skarbowo-wojskowych za Zygmunta I // Przegląd Historyczny. 1952. T. XLIII.

хаўрусам з Вялікім княствам Літоўскім, ягелонская Польшча мела магчымасці для больш шпаркага і шырэйшага развіцця. Асаблівы ўздым гэтага росту пачаўся з моманту скасавання дамінацыі магнатэрыі, што адкрыла дарогу павелічэнню ўплываў шляхты.

Гэтае ўзмацненне палітычнага значэння шляхецкага саслоўя ў структуры дзяржавы паляпшала для яе ўмовы для пашырэння землеўладанняў і набыцця таннай працоўнай сілы. Менавіта шляхта ўсё мацней дабівалася стварэння магчымасцей для больш эфектыўнага і прыбыткавага гаспадарання на “ўласным двары”. Гэта асабліва добра было відаць у сельскай гаспадарцы¹. Доўгі час яна развівалася ў форме, прынятай у ранейшыя часы — асадніцтве на нямецкім праве². Пад канец XV ст. паявіліся выразныя тэндэнцыі павелічэння феадальных уладанняў. Адбылося падзенне вартасці грошай пры адначасовым росце жыццёвых патрэб рыцарскага саслоўя. Чыншавага падатку, які да гэтых пор плацілі сяляне сваім панам, перастала хапаць. Каб палепшыць фінансвае становішча, падымаліся стаўкі павіннасцей і пашыраліся абшары землеўладанняў. Якраз з канца XV ст. у гаспадарчым жыцці Польшчы зацвярджаецца фальваркава-паншчынная гаспадарка, якая тры наступныя стагоддзі з’яўлялася дамінуючым элементам у структуры сельскагаспадарчага жыцця краіны.

Падобныя працэсы ахапілі ў тыя часы і значную частку суседніх краін. Па вялікім рахунку, уся Цэнтральная і Усходняя Еўропа ўваходзіла ў перыяд развіцця паншчыннай гаспадаркі. Гэтыя перамены абышлі бокам Заходнюю Еўропу, дзе “першую скрыпку” грала мяшчанства. У выніку ў эканамічным развіцці еўрапейскага кантыненту паўстаў своеасаблівы дуалізм. Гэтыя два светы не сапернічалі паміж

¹ Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. Op. cit. S. 437.

² Больш падрабязна пра праблему асадніцтва на нямецкім праве гл.: Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy. Warszawa, 1998.

сабою, а наладзілі супрацоўніцтва, давёўшы яго да пэўнай ступені ўзаемазалежнасці. Першапачаткова сельскагаспадарчыя краіны атрымлівалі з такога стану рэчаў больш непасрэдных выгодаў. Аднак з часам аказалася, што менавіта Захад развіваецца больш хутка ў эканамічным плане. Спецыялізацыя Польшчы як сельскагаспадарчай краіны паставіла яе ў залежнасць ад замежнага капіталу.

Паспяховае развіццё фальваркава-паншчыннай гаспадаркі было ўзаемазвязана з паступовым ростам прыгоннай залежнасці сялян ад шляхты. З цягам часу гэта прывяло да падзення ўзроўню жыцця сялянства і, як наступства, да абмежавання попыту на тавары, якія вырабляліся ў гарадах. Вытворчасць тут пачала губляць стымулы для развіцця. Вынікі сталі відочныя толькі ў пазнейшыя часы, калі выраб прадукцыі на месцах альбо ўпаў, альбо трапіў у залежнасць ад замоваў шляхты. Пагаршэнне становішча сялянства пацягнула за сабой і іншыя наступствы, якія адыгралі велізарную ролю ў будучыні. Так, адпрацоўка паншчыны з'яўлялася адным з найменш эфектыўных відаў працы. Яна выконвалася пад прымусам, які не меў нічога агульнага з матэрыяльным стымуляваннем. Нягледзячы на тое, што вялізныя абшары, якія займалі шляхецкія і магнацкія фальваркі, гарантавалі адпаведна значныя прыбыткі, вядзенне экстенсіўнай гаспадаркі ў іх давала меншыя зборы ўраджаю, чым у краінах, дзе паншчыны не было. Насуперак агульнапрынятым сцвярджэнням, сельская гаспадарка Польшчы не была ў першых шэрагах на міжнароднай арэне. Усё часцей адбываліся ўцёкі сялян з-за звышвысокага прыгнёту. Яны перасяляліся на неабжытыя тэрыторыі, ствараючы групы вольных людзей. Формай абароны ад панскага прыгнёту, акрамя ўцёкаў, таксама сталі выступаць сялянскія паўстанні. Фальваркава-паншчынная гаспадарка вяла да значнага маёмаснага расслаення. Гэта, у сваю чаргу, стварала вялікую прорву паміж рознымі групамі тагачаснага грамадства. Селянін усё менш цікавіўся палітычным жыццём краіны.

Пад інтарэсамі народу разумеліся шляхецкія інтарэсы, таму для сялянства яны рабіліся чужымі і абыякавымі. Як моцна гэта паўплывала на развіццё Польшчы, мы ведаем з пазнейшай гісторыі.

XVI ст. амаль ва ўсёй Еўропе было часам вялікай кан'юнктуры на сельскагаспадарчую прадукцыю. Дынамічнае развіццё таварна-грашовай гаспадаркі і рост багацця мяшчан павялічвалі попыт на прадукты харчавання¹. Першапачаткова якраз такі ўнутраны гандаль, а не экспарт за мяжу, вызначаў дабрабыт шляхты. У інтарэсах феодалаў было як мага мацнейшае прывязванне селяніна да зямлі. Яму ўскладнялі свабоду перамяшчэння і павялічвалі павіннасці. Недахоп працоўных рук з'яўляўся адной з важнейшых праблем у працэсе стварэння фальваркаў. Цяжкасці ўзніклі і з-за адсутнасці патрэбнай колькасці прылад працы для апрацоўкі зямлі і збору збожжа. Шляхта не валодала неабходнымі сродкамі для інвестыцый. Нават трымаючы вялізныя маёнткі, яна пакутавала ад недахопу грошай. З гэтых прычын у фальварках рэдка прымянялася найманая праца. Затое ў большых памерах, чым гэта было прадугледжана мясцовымі лакацыйнымі актамі, выкарыстоўвалася паншчына. Яна дапаўнялася толькі найманай працай чэлядзі і каморнікаў, а таксама заграднікаў.

Паншчына, прынамсі на некаторы час, вырашала праблему сродкаў вытворчасці, якія з'яўляліся ўласнасцю працуючых на палях сялян. У сваю чаргу, яны, выкарыстоўваючы спрыяльную сітуацыю на рынку, звязаную з вялікім попытам на збожжа, пачалі весці больш інтэнсіўную гаспадарку. Дзякуючы гэтаму лішкі прадукцыі яны маглі прадаваць купцам. Мацнейшае прывязванне да зямлі дасягалася шляхам урэзвання альбо пазбаўлення сялян іх правоў. Гэтаму спрыяў, як мы ўжо ведаем, і мэтанакіраваны пераход шляхты да ўмацавання сваіх палітычных пазіцый за кошт іншых саслоўяў.

¹ Gierowski J. A. Historia Polski 1505–1764. Warszawa, 1989. S. 24.

Пад канец XV ст. значна ўзраслі даходы сацыяльных груп, якія бралі непасрэдны ўдзел у сельскагаспадарчай вытворчасці — мяшчанства і заможнага сялянства, у той час як прыбыткі самой шляхты спынілі свой рост. Паявілася пагроза збяднення шляхты, і яна была вымушана прыняць меры для абароны свайго эканамічнага, сацыяльнага і палітычнага становішча. Таксама верагодна, што дынамічнае развіццё фальваркава-паншчыннай гаспадаркі было звязана з паступовай адмовай ад паспалітага рушэння на карысць найманага войска. Гэта давала шляхце магчымасць засяродзіцца на сельскагаспадарчай вытворчасці¹. Пад фальваркавыя ўгоддзі браліся ў першую чаргу неасвоенныя абшары зямель, якія знаходзіліся ў руках паноў яшчэ да часоў каланізацыі. Часам пазбаўлялі пасады солтыса і яго маёнткі далучалі да створанага фальварку. Калі-некалі адбіраліся землі, якія належалі сялянам. Яны абменьваліся на горшыя альбо меншыя кавалкі. Уплывовыя магнацкія роды дзеля павелічэння абшару сваіх землеўладанняў карысталіся наданнямі караля, а таксама карчавалі лясы, якія фармальна належалі да скарбу дзяржавы. Такая дзейнасць і, у прыватнасці, бяспраўнае прысваенне і перадача ў спадчыну маёнткаў, нададзеных толькі на акрэслены час (“да жывата”), да пачатку XVI ст. прыводзілі да выразнага змяншэння каралеўскага дамену. А ён, знаходзячыся ў карыстанні шляхты, з’яўляўся найвялікшым комплексам землеўладанняў у краіне.

Варта ў гэтым месцы адзначыць, што фальваркі атрымалі развіццё перш за ўсё ва ўладаннях шляхты, перадусім яе “сярэдняга класу”. Інакш выглядала справа ў каралеўскіх і духоўных маёнтках, а таксама на дварах заможнай шляхты. Там фальваркі выступалі адназначна радзей, што было звязана з цяжкасцямі непасрэднага надзору. Развіццё свецкай уласнасці адбывалася па-рознаму ў кожным з рэгіёнаў

¹ Ibid. S. 25.